

An Educational Investigation of “Protect Yourself and Your Families from a Fire” (Q. 66:6) and Its Application to Contemporary Educational Challenges

Hadi Zeini Malekabad ¹ and Fatemeh Ghaderi ² and Hossein Khakpour ³ and
Valiollah Hasoumi ⁴

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology, Law and Islamic Studies, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran: zeini@theo.usb.ac.ir
2. M.A. Graduate in Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology, Law and Islamic Studies, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran: ghaderifatemeh792@gmail.com
3. Associate Professor, Department of Shiite History, Faculty of Literature and Humanities, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran: dr.khakpour@Neyshabur.ac.ir
4. Associate Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran: hasoomi@meybod.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:
12 March 2026

Received in revised form:

9 April 2026

Accepted:
11 May 2026

Available online:
20 June 2026

Keywords:

Quran, Family,
"Protect Yourself"
Verse (Q. 66:6),
Parental Roles,
Islamic Education,
Contemporary
Educational
Challenges.

ABSTRACT

Objective: This study investigates the primary educational supervisor in the family from the perspective of the Holy Quran, focusing on Surah At-Tahrim, verse 6 ("Protect yourselves and your families from a Fire"), while analyzing its practical applications to contemporary educational and parenting challenges.

Method: Adopting a descriptive-analytical and interdisciplinary approach, the study utilizes the Quran as its core analytical framework. It examines classical and contemporary exegetical works (including *Al-Mizan*, *Majma' al-Bayan*, and *Tafsir Nemoneh*) alongside developmental psychology, attachment theory, and family sociology literature.

Findings: The findings demonstrate that the Quran designates the father as the primary family guardian and educational leader responsible for spiritual and moral direction. However, the mother's complementary emotional and spiritual role is essential and indispensable. The Quranic model establishes a balanced partnership where the father's rational guidance integrates with the mother's emotional nurture. Furthermore, comparative analysis reveals strong alignment between verse 66:6 and modern developmental theories, including Bandura's social learning, Bowlby's attachment, and Kohlberg's moral stages.

Conclusion: Effective Islamic upbringing relies on the harmonious, complementary involvement of both parents rather than unilateral authority. In response to modern challenges—such as digital media oversaturation, parental employment gaps, gender role confusion, and secularized schooling—the Quranic framework offers a vital strategy to reclaim family-centered educational authority, providing a theoretical foundation for parent training and educational policy reform.

Cite this article: Zeini Malekabad, H.; & Ghaderi, F.; & Khakpour, H.; & Hasoumi, V. (2026). An Educational Investigation of “Protect Yourself and Your Families from a Fire” (Q. 66:6) and Its Application to Contemporary Educational Challenges. *The Quran and Science*, 20 (38), 193-226. <https://doi.org/10.22034/qve.2026.21226.1879>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qve.2026.21226.1879>

1. Introduction:

Upbringing (*Tarbiyah*) represents one of the foundational pillars for shaping human personality and guiding individuals toward personal and social perfection. Within the Islamic worldview, education is not merely a social necessity or a pragmatic duty, but a divine obligation (*Taklif*) anchored primarily within the institution of the family. The Holy Quran, as the ultimate source of divine guidance, accords profound importance to family-based education and specifies parental responsibility—particularly that of fathers—in several passages. Most notably, Surah At-Tahrim (66:6) presents the explicit divine command: *"O you who have believed, protect yourselves and your families from a Fire"* (*Yā ayyuhā alladhīna āmanū qū anfusakum wa-ahlīkum nāran*). This verse serves as a cornerstone for constructing a comprehensive Islamic educational framework.

In the contemporary era, the institution of the family faces unprecedented structural and ideological challenges. Cultural, media, and educational institutions increasingly usurp the traditional socialization functions of parents. Consequently, re-evaluating parental responsibility and examining the family's centrality through Quranic hermeneutics has become an urgent academic imperative. Previous scholarship—such as studies by Hashemi (2011), Rostami-Nasab and Shabestari-Nezhad (2013), Agha-Mohammadi (2019), and Shahroudi et al. (2014)—addressed general family functions or value transmission in Islam. However, these works lacked an explicit, dedicated structural analysis of Q. 66:6 as an integrative model for domestic governance and educational authority.

This research fills that theoretical lacuna by addressing four fundamental questions:

1. Who is designated as the primary educational guardian (*Mutawalli*) in the family according to Q. 66:6, and what are their defining attributes?
2. What conceptual mechanisms does this verse establish regarding parental accountability?
3. How can parental roles be redefined by integrating exegetical insights with modern developmental psychology?
4. How can Quranic teachings fortify family authority against modern socio-technological disruptions?

2. Methodology

This investigation employs a qualitative, foundational research design rooted in Quranic hermeneutics and interdisciplinary analysis. The Holy Quran serves as the ultimate reference text, supplemented by authoritative

classical and contemporary commentaries across Islamic schools of thought, including *Al-Mizan* (Tabataba'i), *Majma' al-Bayan* (Tabarsi), *Mafatih al-Ghayb* (Fakhr al-Din al-Razi), *Al-Kashshaf* (Zamakhshari), *Ruh al-Ma'ani* (Alusi), *Al-Tahrir wa al-Tanwir* (Ibn 'Ashur), and *Tafsir Nemoneh* (Makarem Shirazi). Canonical Hadith compilations (*Sahih al-Bukhari*, *Sahih Muslim*, *Al-Kafi*, *Wasa'il al-Shi'ah*) were also analyzed to establish prophetic traditions regarding domestic leadership.

The methodological workflow operates in three distinct phases: First, a precise linguistic and semantic analysis of the textual components of Q. 66:6 is conducted (*Qū*, *Anfusakum*, *Ahlīkum*, *Nāran*). Second, exegetical opinions are thematicized and categorized to evaluate scholars' positions regarding family leadership. Third, an interdisciplinary comparative analysis aligns Quranic principles with modern developmental theories—specifically Bandura's Social Learning Theory, Bowlby's Attachment Theory, Kohlberg's Stages of Moral Development, and Bem's Gender Schema Theory. Modern psychological concepts serve strictly as comparative tools to illustrate the contemporary viability of revelation, preventing human theories from being imposed onto sacred text.

3. Findings:

Linguistic and Conceptual Dimensions of Q. 66:6:

The imperative verb *Qū* derives from the root *w-q-y* (*Wiqāyah*), signifying proactive, preventative protection against harm rather than passive reaction. The phrase *Anfusakum* precedes *Ahlīkum*, establishing the absolute priority of self-reformation (*Tazkiyah*) prior to attempting the guidance of others. A parent cannot effectively educate without personal moral discipline. Furthermore, *Nāran* appears in the indefinite form (*Nakirah*) to emphasize the magnitude and severity of spiritual ruin, encompassing both infernal punishment and worldly moral degeneration. Exegetes agree that "protecting the family" entails teaching religious duties, instilling moral virtues, enforcing discipline, and maintaining active spiritual supervision.

The Primary Educational Guardian vs. Shared Supervision:

A critical debate among exegetes concerns whether educational guardianship belongs exclusively to the father or is shared equally between both parents. Exegetes such as Tabataba'i, Ibn 'Ashur, Razi, Zamakhshari, and Sayyid Qutb hold that Q. 66:6 addresses the father as the primary manager (*Qayyim*) and legal guardian possessing spiritual and administrative authority. Conversely, scholars such as Lady Amin, Muhammad Izzat

Darwaza, and Muhammad Hussein Fadlallah argue that “believers” addresses all faithful individuals, advocating for a joint supervisory model. The synthesis of these views demonstrates that while the father bears ultimate administrative and legal responsibility (“Manager of Guidance”), the mother acts as the “Nurturer of Character” and emotional anchor. Effective upbringing requires an integrated synergy where the father's rational governance merges with the mother's affective nurture.

Exegete / Scholar	Educational Position	Textual Rationale & Argumentation
Lady Amin (Banu Amin)	Joint Parental Guardianship	The address “O you who believe” applies to all believers (male and female). <i>Ahl</i> encompasses the household, and mothers are the primary early educators.
M. Izzat Darwaza	Joint Parental Guardianship	Quranic commands address both genders. Financial guardianship (<i>Qawwamiyyah</i>) does not imply male absolute educational supremacy over mothers.
Sayyid M. H. Fadlallah	Complementary Co-Supervision	Parental responsibilities are split cooperatively: the father manages administrative strategy, while the mother leads emotional bonding.
Allamah Tabataba'i & J. Mughniyyah	Specialized Paternal Leadership	Q. 66:6 addresses the individual holding legal and moral guardianship (<i>Wilayah</i>) over the household. Paternal authority provides administrative order.
Ibn 'Ashur	Specialized Paternal Leadership	The head of the household is legally accountable for enforcing <i>Wiqāyah</i> (protection) and steering the family away from spiritual destruction.
Fakhr al-Din al-Razi	Paternal Authority with Obligation	The father possesses spiritual jurisdiction over the family, making Enjoining Good and Forbidding Evil inside the home a binding duty.

Convergence with Modern Psychological Theories:

The Quranic framework aligns remarkably with established developmental paradigms. Bowlby's Attachment Theory mirrors the Quranic requirement for continuous, loving parental presence as a prerequisite for moral internalization. Bandura's Social Learning Theory echoes the *Anfusakum* imperative, confirming that children acquire moral habits primarily through observational modeling of parental behavior rather than verbal instruction.

Kohlberg's Moral Development stages correlate with the gradual, dialogical instruction demonstrated in Quranic pedagogical models (such as Luqman's advice to his son). Finally, Bem's Gender Schema Theory aligns with the complementary role modeling provided by the father (embodying authority and protection) and mother (embodying compassion and modesty).

Contemporary Educational Challenges and Quranic Solutions:

Today's family faces severe pressures, including digital media saturation that erodes parental authority, dual-earner time constraints, gender role blurring, and secularized education systems that marginalize faith. In response, Q. 66:6 establishes a decisive strategy:

1. Reclaiming the parental identity as a *Ra'i* (shepherd/guardian accountable to God);
2. Instituting regular family dialogue regarding faith and values (modeled after Surah Luqman);
3. Creating an intentional home environment where prayer, modesty, and ethical boundaries are daily norms; and
4. Applying proactive, preventative education (*Wiqāyah*) that equips children with moral discernment rather than delayed reactive punishment.

4. Conclusion

This research establishes that Surah At-Tahrim (66:6) provides a foundational, highly coherent model for Islamic family-centered education. The verse elevates parenting from a mere socio-biological role to a mandatory divine covenant (*Taklif*). The Quran designates the father as the executive guardian of family education while positioning the mother as the indispensable emotional and moral co-educator. Successful Islamic upbringing cannot occur through unilateral authoritarianism or passive neglect; it demands a harmonious partnership combining executive governance with affective nurture.

In light of contemporary socio-cultural disruptions, Q. 66:6 offers a powerful theoretical framework for policy makers, educational institutions, and counselors. The study recommends:

1. Developing standardized Quranic parent-training curricula based on the *Wiqāyah* framework;
2. Re-establishing family-centered media literacy initiatives that preserve parental authority; and
3. Policy measures supporting work-family balance to allow parents sufficient time for spiritual and emotional engagement with their children.

بررسی تربیتی «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» و کاربست آن در چالش‌های تربیتی امروز

هادی زینی ملک آباد^۱، فاطمه قادری^۲، حسین خاکپور^۳، ولی الله حسومی^۴

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه علوم قرآن حدیث، دانشکده الهیات، حقوق و معارف اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدن، ایران،
رایانامه: zeini@theo.usb.ac.ir

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن حدیث، دانشکده الهیات، حقوق و معارف اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدن، ایران،
رایانامه: ghaderifatemeh792@gmail.com

۳. دانشیار گروه تاریخ تشیع، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران، رایانامه: dr.khakpour@Neyshabur.ac.ir

۴. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران، رایانامه: hasoomi@meybod.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: این مطالعه به بررسی متولی اصلی تعلیم و تربیت در خانواده از منظر قرآن کریم می‌پردازد و با تمرکز بر آیه ۶ سوره تحریم («خود و خانواده خویش را از آتش نگه دارید»)، کاربردهای عملی آن را در مواجهه با چالش‌های تربیتی و فرزندپروری معاصر تحلیل می‌کند.
روش: این پژوهش با اتخاذ رویکردی توصیفی - تحلیلی و میان‌رشته‌ای، قرآن را به‌عنوان چارچوب تحلیلی اصلی به کار می‌گیرد. در این مطالعه، تفاسیر کلاسیک و معاصر (از جمله المیزان، مجمع‌البیان و تفسیر نمونه) در کنار ادبیات روان‌شناسی رشد، نظریه دلبستگی و جامعه‌شناسی خانواده بررسی می‌شود.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که قرآن کریم پدر را به‌عنوان قیم اصلی خانواده و رهبر تربیتی مسئول هدایت معنوی و اخلاقی معرفی می‌کند. با این حال، نقش عاطفی و معنوی مکمل مادر ضروری و بی‌بدیل است. الگوی قرآنی مشارکتی متوازن ایجاد می‌کند که در آن هدایت عقلانی پدر با پرورش عاطفی مادر درهم می‌آمیزد. افزون بر این، تحلیل تطبیقی، همسویی نیرومندی میان آیه ۶ سوره تحریم و نظریه‌های رشد مدرن، از جمله یادگیری اجتماعی بندورا، دلبستگی بالبی و مراحل رشد اخلاقی کلبگ را آشکار می‌سازد.

نتیجه‌گیری: تربیت اسلامی اثربخش بر مشارکت هماهنگ و مکمل هر دو والد استوار است، نه بر اقتدار یک‌جانبه. چارچوب قرآنی در پاسخ به چالش‌های معاصر - همچون اشباع رسانه‌های دیجیتال، شکاف‌های اشتغال والدین، آسفتگی نقش‌های جنسیتی و آموزش سکولار - راهبردی حیاتی برای بازیابی اقتدار تربیتی خانواده‌محور ارائه می‌دهد و بنیانی نظری برای آموزش والدین و اصلاح سیاست‌های آموزشی فراهم می‌آورد.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۲۱ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:

۲۰ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش:

۲۱ اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ انتشار:

۳۰ خرداد ۱۴۰۵

کلیدواژه‌ها:

قرآن،

خانواده،

آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ» (تحریم: ۶)،

نقش‌های والدینی،

تربیت اسلامی،

چالش‌های تربیتی معاصر.

استناد: زینی ملک آباد، هادی؛ و قادری، فاطمه؛ و خاکپور، حسین؛ و حسومی، ولی الله (۱۴۰۵). بررسی تربیتی «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» و کاربست آن در چالش‌های تربیتی امروز. *قرآن و علم*. ۲۰ (۳۸)، ۱۹۳-۲۲۶. <https://doi.org/10.22034/qve.2026.21226.1879>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمیه.

مقدمه

تربیت یکی از اساسی‌ترین ارکان شکل‌گیری شخصیت انسانی و هدایت او به سوی کمال فردی و اجتماعی است. از منظر اسلامی، تربیت نه تنها ضرورتی فردی بلکه تکلیفی الهی تلقی می‌شود که بستر تحقق آن، پیش از هر چیز، خانواده است. قرآن کریم به عنوان منبع بنیادین هدایت انسان، توجه ویژه‌ای به مسئله تربیت در ساختار خانواده داشته و در آیات متعددی به مسئولیت تربیتی والدین، به ویژه پدران، اشاره کرده است. آیه ششم سوره تحریم با تعبیر «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا»، به صراحت والدین را به حفظ خود و خانواده از آتش دوزخ فرمان می‌دهد؛ فرمانی که از آن می‌توان به الگویی جامع برای طراحی نظام تربیت اسلامی دست یافت.

در روزگار کنونی که نهاد خانواده با چالش‌های متعددی مواجه است و نهادهای مختلف فرهنگی، رسانه‌ای و آموزشی در فرآیند تربیت فرزندان نقش ایفا می‌کنند، بازنگری در مسئولیت خانواده و اکاوی جایگاه آن از منظر قرآن، ضرورتی دوچندان یافته است. این مقاله با رویکردی میان‌رشته‌ای، در پی آن است تا با تکیه بر تحلیل محتوایی آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا»، به تبیین جایگاه خانواده به ویژه پدر و مادر در تربیت دینی فرزندان بپردازد. در این مسیر، تحلیل دیدگاه مفسران، نظریه‌های تربیتی و شواهد روان‌شناختی و جامعه‌شناختی به کمک خواهد آمد تا تصویری روشن از کارکرد واقعی خانواده در نظام تربیت اسلامی ارائه گردد.

تربیت دینی، به ویژه در بستر خانواده، از مؤلفه‌های بنیادین تمدن اسلامی محسوب می‌شود. با این حال، در دنیای معاصر که الگوهای تربیتی متنوع و گاه متضاد از سوی نهادهای رسانه‌ای، آموزشی و اجتماعی به فرزندان ارائه می‌شود، خانواده به عنوان نهاد نخستین تربیت با چالشی جدی در حفظ مرجعیت و کارآمدی مواجه شده است. این شرایط، ضرورت بازاندیشی در مسئولیت‌های والدین، به ویژه پدر به عنوان مدیر خانواده، را دوچندان کرده است.

در این میان، آیه ۶ سوره تحریم، که با عبارت «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» به صراحت بر وظیفه تربیتی والدین تأکید دارد، محوری‌ترین آموزه قرآنی در زمینه مسئولیت‌پذیری والدین به شمار می‌آید. پرسش اساسی آن است که این آیه با چه سازوکارها و مفاهیمی، ساختار تربیت درون خانواده را بازتعریف می‌کند؟ نقش پدر و مادر در این آیه چگونه ترسیم شده و مسئولیت هر یک در تربیت فرزندان چیست؟ در حالی که نهادهای رسمی و غیررسمی در جامعه مدرن تلاش دارند نقش‌های تربیتی را به عهده گیرند، این آیه چه دیدگاهی در مورد «متولی اصلی تربیت» ارائه می‌دهد؟

نپرداختن به این پرسش‌ها، منجر به خلأ نظری و کاربردی در طراحی الگوی اسلامی تربیت خانواده‌محور می‌شود. از این رو، پژوهش حاضر می‌کوشد تا از دل تحلیل دقیق این آیه و نظرات مفسران، الگویی بومی، دینی و کارآمد برای تعیین نقش‌ها و وظایف والدین در تربیت دینی فرزندان استخراج کند. بنابراین سوالات پژوهش به قرار زیر است:

از منظر قرآن، به‌ویژه آیه ۶ سوره تحریم، متولی اصلی تربیت در خانواده کیست و چه ویژگی‌هایی دارد؟ آیه ﴿قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا﴾ چه مفاهیم تربیتی‌ای در حوزه مسئولیت‌پذیری والدین به‌ویژه پدر و مادر ارائه می‌دهد؟

با توجه به نظریه‌های تربیتی و دیدگاه مفسران، چگونه می‌توان نقش والدین را در تربیت دینی فرزندان بازتعریف کرد؟

در عصر حاضر که نهادهای مختلف در تربیت دخیل‌اند، نقش خانواده بر اساس آموزه‌های قرآنی چگونه تثبیت و تقویت می‌شود؟

پیشینه: تحلیل تربیتی آیه ششم سوره تحریم، به‌رغم اهمیت محوری آن در ادبیات دینی و قرآنی، کمتر به‌صورت مستقل و جامع مورد مطالعه قرار گرفته است. بخش عمده‌ای از مطالعات پیشین، این آیه را در دل مباحث کلی‌تر پیرامون خانواده، تربیت یا تفسیر آیات قرآن بررسی کرده‌اند، بدون آنکه تمرکز خاصی بر استخراج چارچوبی ساختاری از این آیه برای نظام‌سازی تربیت اسلامی داشته باشند.

برای نمونه، حسین هاشمی در مقاله «قرآن و کارکردهای نهاد خانواده» به‌گونه‌ای کلی به نقش تربیتی خانواده در قرآن پرداخته و از آیه ۶ تحریم به‌عنوان یکی از شواهد توجه قرآن به وظایف والدین یاد می‌کند، اما تحلیل دقیقی از ساختار مفهومی و تربیتی آن ارائه نمی‌دهد (هاشمی، ۱۳۹۲). همچنین رستمی‌نسب و شبستری‌نژاد در پژوهش «نقش خانواده در انتقال ارزش‌ها از منظر قرآن کریم» بر انتقال ارزش‌ها در محیط خانواده تمرکز دارند، ولی اشاره‌ای ساختاری به جایگاه متولی تربیت در متن آیه ندارند (رستمی‌نسب و شبستری‌نژاد، ۱۳۹۶).

در همین راستا، جواد آقامحمدی در مقاله‌ای با عنوان «طراحی الگوی خانواده صالح و نقش آن در تربیت دینی فرزندان»، مدل کلی خانواده تربیت‌محور را مطرح کرده اما بیش‌تر بر ابعاد اخلاقی و رفتاری متمرکز است تا تحلیل ساختار ولایی و مدیریتی والدین در قرآن (آقامحمدی، ۱۳۹۵). شاهرودی، فیضی و باقری نیز در مقاله «خانواده و کارکرد تربیتی آن در قرآن و روایات» به بررسی منابع روایی در کنار آیات قرآن پرداخته‌اند، اما مانند آثار قبلی فاقد تحلیل اختصاصی آیه ۶ سوره تحریم هستند (شاهرودی و همکاران، ۱۳۹۴).

در میان منابع تفسیری، آثاری همچون المیزان نوشته علامه طباطبایی (۱۳۹۰)، تفسیر نمونه از ناصر مکارم شیرازی (۱۳۸۵)، و تفسیر نور از محسن قرائتی (۱۳۹۰)، هرچند نکات دقیقی درباره ابعاد تربیتی آیه مطرح می‌کنند، اما تمرکز این تفاسیر بیشتر بر جنبه‌های فقهی، اخلاقی یا تاریخی آیه بوده است و کمتر به استفاده نظری از آن در طراحی الگوی تربیت درون‌خانوادگی پرداخته‌اند.

بنابراین، می‌توان گفت که پژوهش حاضر در مقایسه با مطالعات پیشین از دو جهت نوآورانه است:

- تمرکز اختصاصی و جامع بر تحلیل تربیتی آیه ﴿قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا﴾؛

- تلفیق تحلیل قرآنی با یافته‌های تربیتی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی در جهت تبیین دقیق

نقش والدین به‌ویژه پدر به‌عنوان متولی تربیت.

روش پژوهش: این پژوهش از نوع مطالعات کیفی و بنیادی در قلمرو علوم قرآن و تربیت است.

هدف اصلی آن، تبیین مسئولیت والدین در خانواده بر اساس آیه شریفه ﴿قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ

نَارًا﴾ و ارزیابی ظرفیت‌های آن در پرتو نظریه‌های تربیتی معاصر می‌باشد. روش گردآوری داده‌ها

کتابخانه‌ای و اسنادی است. در این راستا، منابع اصلی شامل قرآن کریم و تفاسیر معتبر همچون

المیزان، مجمع‌البیان، نمونه، مفاتیح‌الغیب، روح‌المعانی و .. مورد استفاده قرار گرفت. همچنین

منابع مکمل از حوزه علوم تربیتی، روان‌شناسی رشد و جامعه‌شناسی خانواده به‌منظور غنای تحلیلی

پژوهش به‌کار گرفته شد. روش تحلیل داده‌ها بر پایه توصیفی - تحلیلی و مقایسه تطبیقی بوده است.

بدین صورت که نخست مفاهیم کلیدی و زبانی آیه تحلیل شد، سپس آرای مفسران استخراج و

طبقه‌بندی گردید و در ادامه، یافته‌های قرآنی در پرتو نظریه‌های تربیتی مدرن - از جمله نظریه

یادگیری اجتماعی بندورا، نظریه دلبستگی بالبی مورد مقایسه قرار گرفت. چارچوب نظری پژوهش بر

محور قرآن به مثابه متن مرجع نهایی استوار است. نظریه‌های تربیتی معاصر صرفاً در نقش ابزار

مقایسه و زمینه‌ساز فهم روزآمد به‌کار رفته‌اند. بدین ترتیب، از یک‌سو شائبه تحمیل دیدگاه‌های بشری

بر قرآن برطرف می‌شود و از سوی دیگر، امکان بازشناسی ظرفیت‌های کاربردی آموزه‌های قرآنی در

عرصه خانواده و تربیت فراهم می‌گردد.

الف. تحلیل زبانی و مفهومی آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا»

تحلیل زبانی آیه شریفه، پیش از ورود به آرای مفسران، از آن جهت ضرورت دارد که امکان سنجش انتقادی و دقیق‌تر دیدگاه‌های تفسیری را فراهم می‌سازد؛ به‌ویژه در مواردی که احتمالاً پیش‌فرض‌ها یا برداشت‌های غیرمستند در استنباط‌های مفسران مؤثر بوده است. افزون بر این، نخستین گام در فرایند فهم علمی آیات قرآن، بررسی ساختار زبانی آیه در مقام «متن مستقل» است؛ چرا که قرآن کریم، پیش از آنکه موضوع تفسیر قرار گیرد، خود متنی است با قواعد زبانی خاص که فهم صحیح آن مستلزم تحلیل متن محور و زبان‌شناختی است.

۱. بررسی واژگان کلیدی

درک دقیق مفاهیم تربیتی آیه شریفه ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا﴾ (تحریم: ۶)، در گرو تأمل در ساختار زبانی آن است. این آیه با خطاب مستقیم به مؤمنان، آنان را موظف می‌سازد تا از خود و خانواده خویش در برابر عذابی شدید محافظت کنند. مفهوم‌پردازی تربیتی این آیه، از واژگان محوری آن آغاز می‌شود:

«قُوا»: فعل امر از ریشه «وَقَى-يَقِي»، که به معنای نگه داشتن، محافظت و جلوگیری از آسیب است. در کتب لغت آمده است که «وقایه» به معنای پوشاندن چیزی است برای حفظ آن از ضرر (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹: ۲۳۸/۵؛ ابن منظور، ۱۴۰۸: ۴۰۱/۱۴). این واژه دلالتی فراتر از هشدار دارد و نوعی مسئولیت فعال و پیشگیرانه را متبادر می‌سازد، نه صرفاً واکنش به تهدید.

«أَنْفُسَكُمْ»: به معنای جان‌ها و شخصیت‌های خودتان است. آوردن این واژه پیش از «أَهْلِيكُمْ» بیانگر تقدم مسئولیت انسان نسبت به خود در ساحت تربیتی است؛ زیرا فرد باید در تربیت و تزکیه خویش پیشگام باشد تا توان هدایت دیگران را داشته باشد.

«أَهْلِيكُمْ»: به معنای خانواده، که شامل همسر، فرزندان و نزدیکان تحت تکفل است. برخی دایره اهل را محدودتر و تنها شامل ازواج و اولاد (صابونی، ۱۴۲۱: ۳۸۶/۳) یا شامل همسر، فرزندان، برده و کنیز (آلوسی، ۱۴۱۵: ۳۵۱/۱۵) و برخی این وظیفه را در هر سطحی از توانایی فرد [در تربیت] تعمیم داده‌اند و اهل را شامل خانواده، اهل و عیال، دوستان و خویشان (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۳۴/۱۹، حجازی، ۱۴۱۳: ۷۵۰/۳ نیز صدیق حسن خان، ۱۴۲۰: ۱۴۰/۷) دانسته‌اند یا در کنار ازواج و اولاد از مفهوم مطلق دینی «أقارب» یاد شده است (نهایندی، ۱۳۸۶: ۲۸۵/۶).

«نَارًا»: استعمال واژه «نار» به صورت نکره، برای بیان عظمتی خاص به کار رفته است و تأکیدی بر شدت عذاب دارد. این تصویر قوی از مجازات، بُعد انگیزشی و بازدارنده آیه را تقویت می‌کند. مفسران، این تهدید را نه صرفاً به آتش مادی، بلکه به فروپاشی معنوی و سقوط در عواقب غفلت از تربیت نیز تعمیم داده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵: ۲۳۴/۲۴) یعنی نگهداری از ترک معاصی و مراقبت نسبت به انجام واجبات (حوی، ۱۴۲۴: ۶۰۰۲/۱۰، صابونی، ۱۴۲۱: ۳۸۶/۳).

۲. دلالت مفهومی ساختار آیه

آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» ساختاری دوگانه دارد که در آن فعل «قوا» به معنای «حفظ و نگه داشتن» برای هر دو مفعول (انفس و اهل) یکسان است.^۱ با این حال، مفسران توضیح داده‌اند که تفاوت متعلق، تفاوت در نحوه تحقق وقایه را به دنبال دارد: حفظ نفس با اصلاح فردی و تزکیه محقق می‌شود و حفظ اهل با تعلیم، نظارت و تربیت اخلاقی تحقق می‌یابد (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۳۶۸/۳۰؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۳۵۷/۱۹؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۳۵۱/۱۴).

از سوی دیگر، با توجه به صیغه امر در واژه «قوا»، فرمان الهی جنبه الزام‌آور پیدا می‌کند و مسئولیت تربیت فرزندان را نه یک انتخاب، بلکه یک وظیفه دینی معرفی می‌کند. این نکته به‌ویژه در فضای امروز که تربیت فرزندان اغلب به نهادهای جانشین سپرده می‌شود، اهمیت می‌یابد.

۳. نگاه تکلیف‌مدار در برابر تربیت‌گریزی

در عصر مدرن که فردگرایی افراطی گسترش یافته، پذیرش مسئولیت تربیتی فرزندان توسط والدین با چالش‌هایی مواجه است. اما آیه، وظیفه‌مندی را به شکل امری الهی و قطعی ارائه می‌دهد؛ گویی «خودسازی» و «دیگرسازی» در امتداد یکدیگر قرار دارند. در این چارچوب، تربیت از امری اختیاری به یک وظیفه ایمانی تبدیل می‌شود که کوتاهی در آن نه تنها آسیب اجتماعی، بلکه عواقب اخروی در پی دارد.

۱. به عبارت دیگر فعل «قوا» واحد است و به معنای «وقایه و نگه داشتن» است؛ اما چون متعلق در یکی «انفس» و در دیگری «اهل» است، شکل عملی این نگاه داشتن متفاوت می‌شود: برای خود، اصلاح نفس؛ برای خانواده، تربیت و هدایت.

ب. دیدگاه مفسران در تفسیر تربیتی آیه

پس از بررسی ساختار زبانی و دلالتی آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا»، لازم است به دیدگاه‌های مفسران درباره پیام تربیتی آن پرداخته شود. مفسران قرآن کریم در طول قرون مختلف، با توجه به مبانی کلامی، فقهی، اجتماعی و گاه روان‌شناختی خویش، برداشت‌های متنوعی از نقش مخاطب آیه در فرآیند تربیت ارائه داده‌اند. بررسی این آراء، نه تنها ابعاد معنایی آیه را روشن‌تر می‌سازد، بلکه زمینه‌ای فراهم می‌آورد تا تفاوت رویکردها در تعیین متولی اصلی تربیت در خانواده مورد ارزیابی قرار گیرد. در ادامه، مهم‌ترین دیدگاه‌ها در سه دسته اصلی طبقه‌بندی و تحلیل خواهد شد.

۱. تفاسیر متقدم: تأکید بر مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی

مفسران متقدم، آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» را یکی از صریح‌ترین بیانات قرآنی در باب مسئولیت اخلاقی و دینی مؤمنان نسبت به خود و خانواده دانسته‌اند. در تفسیر مجمع‌البیان، تصریح شده که این آیه شامل امر به تقوا و تربیت اهل خانه است، به گونه‌ای که آن‌ها از فساد دینی و اخلاقی در امان بمانند (طبرسی، بی‌تا، ج ۸۸/۱۰). وی تأکید می‌کند که مقصود، تنها نجات از عذاب اخروی نیست، بلکه وظیفه‌ای مستمر در راه هدایت و حفاظت معنوی خانواده نیز مدنظر است. فخر رازی، این آیه را مؤید ضرورت «امر به معروف و نهی از منکر» در محدوده خانواده می‌داند و معتقد است که مؤمن وظیفه دارد فرزندان و اطرافیان خود را با آموزش و هدایت از انحراف حفظ کند (۱۴۲۰: ۳۶۸/۳۰). به زعم او، مسئولیت تربیت دینی نوعی ولایت معنوی پدر و سرپرست بر خانواده محسوب می‌شود.

۲. تفاسیر معاصر: تربیت به مثابه نظامی جامع در خانواده

علامه طباطبایی، با نگاهی عمیق‌تر، آیه را حامل لایه‌های معنوی و تربیتی می‌داند. او ضمن پذیرش معنای ظاهری آیه، معتقد است که «وقایه» تنها به معنای پرهیز از آتش جهنم نیست، بلکه به حفظ خانواده از هر آنچه انسان را به سمت سقوط معنوی می‌کشاند نیز اشاره دارد (۱۳۹۰، ج ۳۷۸/۱۹). ایشان «اهل» را به صورت گسترده تعبیر می‌کند و بیان می‌دارد که این مسئولیت تربیتی می‌تواند شامل هر فردی باشد که در حوزه نفوذ تربیتی انسان قرار گیرد. این نگاه در تعمیم صاحب تفسیر الواضح نیز دیده می‌شود (حجازی، ۱۴۱۳: ۷۰۵/۳).

مکارم شیرازی، آیه را هشدار جدی به سرپرستان خانواده می‌داند و بیان می‌کند که کوتاهی در تربیت دینی اعضای خانواده، غذایی دوگانه در دنیا و آخرت به دنبال دارد. او از این آیه نتیجه می‌گیرد که پدر و مادر باید به شکل فعال در مسیر تربیت فرزندان مشارکت داشته باشند، نه آنکه صرفاً ناظر باشند (۱۳۸۵، ج ۲۴/۲۳۳-۲۳۵). آلوسی نیز مراد را انجام واجبات و ترک معاصی دانسته است، و در خصوص وقایت اهل، با روایتی از عمر آن را تعلیم و تربیت احکامی دینی دانسته است (۱۴۱۵: ۱۴/۳۵۱). قرائتی، با زبانی کاربردی، آیه را زمینه‌ساز برنامه‌ریزی آموزشی درون خانواده دانسته و بیان می‌کند که تعلیم احکام دینی، آداب شرعی، تقویت حیا، و کنترل فضای اخلاقی خانه از جمله مصادیق عملی اجرای این فرمان الهی است (قرائتی، ۱۳۹۰، ج ۱۰/۱۰۲). برخی ادای واجبات و ترک معاصی در مورد خود و تعلیم و تأدیب و امر به معروف و نهی از منکر در مورد دیگران از همسر و فرزند و .. را از مصادیق دانسته اند (پانته پتی، ۱۴۱۲: ۳۴۴/۹).

۳. جمع‌بندی دیدگاه مفسران

تحلیل دیدگاه‌های تفسیری نشان می‌دهد که در تمامی رویکردها - اعم از سنتی یا معاصر - سه محور کلیدی مشترک وجود دارد: ۱. ضرورت خودسازی به عنوان مقدمه اصلاح دیگران؛ ۲. مسئولیت مستقیم و فردی والدین، به‌ویژه پدر، در برابر تربیت خانواده؛ ۳. نگاه ایجابی به تربیت دینی، به عنوان فرآیندی فعال، مستمر و هدفمند.

ج. تبیین مسئولیت والدین در قرآن بر پایه آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا»

از منظر قرآن کریم، خانواده نه تنها کانون آرامش، بلکه نخستین و بنیادی‌ترین نهاد تربیتی انسان به‌شمار می‌رود. آیه شریفه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» از سوره تحریم، با بیانی هشدارآمیز و تکلیف‌محور، والدین را مخاطب قرار داده و مسئولیت حفاظت تربیتی از خود و اعضای خانواده را به ایشان واگذار می‌نماید. این آیه، مفهومی فراگیر از تربیت را در بردارد که شامل هدایت، پیشگیری از انحراف، نظارت اخلاقی و پرورش دینی است. در این بخش، تلاش می‌شود تا با اتکال به مفاد زبانی آیه و قرائن تفسیری، جایگاه والدین - به‌ویژه پدر و مادر - در نظام مسئولیت‌پذیری تربیتی تبیین گردد.

۱. تقدم اصلاح نفس بر اصلاح ديگران

از ساختار نحوی آیه چنین برداشت می‌شود که نخستین گام در فرآیند تربیت، مسئولیت فرد نسبت به خود است: «قُوا أَنْفُسَكُمْ» که پیش از «وَأَهْلِيكُمْ» آمده است. این تقدم معنایی حاکی از آن است که انسان نمی‌تواند بدون تهذیب و مدیریت نفس خویش، تربیت‌گری مؤثر برای دیگران باشد. در متون دینی نیز بارها بر تقدم «تزکیه نفس» بر «دعوت دیگران» تأکید شده است. امیرالمؤمنین (علیه السلام) در نهج البلاغه می‌فرماید: «مَنْ نَصَبَ نَفْسَهُ لِلنَّاسِ إِمَامًا فَلْيَبْدَأْ بِتَعْلِيمِ نَفْسِهِ قَبْلَ تَعْلِيمِ غَيْرِهِ»؛ کسی که خود را پیشوای مردم قرار می‌دهد، باید پیش از دیگران، خود را تربیت کند (نهج البلاغه، حکمت ۷۳). این قاعده، نظامی اخلاقی-تربیتی ایجاد می‌کند که در آن، پدر و مادر به‌عنوان الگوی رفتاری فرزندان، ابتدا در مسیر تربیت و دینداری فردی رشد می‌یابند و سپس فرزندان خود را هدایت می‌کنند.

۲. مسئولیت والدین در تربیت: از نگرش به نقش

آیه مورد بحث، مسئولیت والدین را در تربیت، به‌عنوان یک «تکلیف الهی» معرفی می‌کند، نه صرفاً یک نقش اجتماعی. تفاوت این دو در آن است که نقش اجتماعی می‌تواند قابل واگذاری یا تغییر باشد، اما تکلیف دینی بر عهده فرد باقی می‌ماند، حتی اگر شرایط اجتماعی متحول شود. در این نگاه، والدین موظف‌اند نه تنها از نظر فیزیکی از فرزندان مراقبت کنند، بلکه هدایت اعتقادی، اخلاقی و رفتاری آن‌ها را نیز به‌طور مستقیم برعهده بگیرند.

مفسران با اشاره به واژه «قُوا»، آن را دارای بار ایجابی دانسته‌اند؛ به این معنا که والدین باید با آموزش احکام، نظارت اخلاقی، الگودهی رفتاری و تربیت معنوی، فرزندان را از سقوط در آتش (به معنای انحراف و تباهی) بازدارند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۹/۳۷۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۵: ۲۴/۲۳۴). خیرخواهشان باشند (حائری طهرانی، ۱۳۳۸: ۱۱/۱۸۵) آلوسی به نقلِ روایتی از عُمر، امر به معروف و نهی از منکر خانواده، تعلیم و خیرخواهی را از مصادیق وظایف والدین دانسته (۱۴۱۵: ۱۴/۳۵۱؛ نیز مراغی، [بی‌تا]، ج ۱۶۲/۲۸؛ پانتی پتی، ج ۳۴۴/۹) برخی اوامر و نواهی الهی را مصادیق دور ماندن از آتش دانسته (شوکانی، ۱۴۱۴: ۵/۳۰۲) و مفسری دیگر حفظ از شهوت و غضب و نیرنگهای شیطانی نسبت به خود و امر به معروف و نهی از منکر و تعلیم خیر و خیرخواهی برای دیگران را از مصادیق دور نگه داشته شدن از آتش دانسته است (سلطان علی شاه، ۱۴۰۸: ۴/۱۸۸) و ابن عاشور با پذیرش نظر مفسران، با آمدن «النار» وجه تحذیر آیه را شدیدتر دانسته است (۱۴۲۰: ۲۸/۳۲۷) که مراقبت و نظارت شدیدتر را متبادر می‌سازد.

۳. تحلیل میان‌آیه‌ای: تربیت در گستره قرآن

برای تکمیل برداشت تربیتی از آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ»، می‌توان آن را در کنار سایر آیات تربیتی قرآن تحلیل کرد. برای نمونه، در آیات ۱۳ تا ۱۹ سوره لقمان، لقمان حکیم به فرزندش توصیه‌هایی چون توحید، نماز، اخلاق اجتماعی و تواضع را بیان می‌کند. این آیات نشان می‌دهند که تربیت قرآنی، محدود به احکام نیست بلکه شامل منظومه‌ای از ارزش‌ها و مهارت‌های زیستی است. از همین روست که در تبیین برخی از مفسران سخن از مطلق خیرخواهی یا امر به معروف و نهی از منکر بود. همچنین در آیه ۱۳۲ سوره طه، آمده است: ﴿وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا...﴾ که مجدداً بر مسئولیت مستقیم پدر در امر به عبادت در خانواده تأکید دارد. این امر قرآنی، مسئولیت پدر را فراتر از سرپرستی مالی یا تصمیم‌گیری اقتصادی معرفی کرده و او را به عنوان هدایت‌گر معنوی خانواده معرفی می‌کند.

۴. مسئولیت‌پذیری والدین در روایات

روایات اسلامی نیز در کنار آیات، اهمیت مسئولیت تربیتی والدین را برجسته می‌سازند. در روایتی از پیامبر اکرم ﷺ آمده است: «كُلُّكُمْ رَاعٍ، وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، إِلَّا مَأْمُورٌ رَاعٍ وَمَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، وَالرَّجُلُ رَاعٍ فِي أَهْلِهِ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، وَالْمَرْأَةُ رَاعِيَةٌ فِي بَيْتِ زَوْجِهَا وَمَسْئُولَةٌ عَنْ رَعِيَّتِهَا، وَالْخَادِمُ رَاعٍ فِي مَالِ سَيِّدِهِ وَمَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ»؛ همه شما چوپانید و هر یک در برابر گله‌اش مسئول است... مرد در خانواده خود مسئول است... (بخاری، ۱۴۲۲: ۲: ص ۵؛ مسلم، [بی‌تا]، ج ۳/۱۴۵۰) در تبیین این روایت در مسند احمد بن حنبل گفته شده: «كُلُّكُمْ رَاعٍ: الراعي هاهنا من يجبُ عليه حفظُ شيءٍ، وضمن التعهد به. والرعية - فعيلة بمعنى مفعول - من يجب حفظُهم والقيامُ بأمرهم على الغير، وقيل: الرعية من شمله حفظُ الراعي ونظرُه، وقيل: كلُّكم راعٍ، ولا أقل من كونه راعياً على أعضائه وجوارحه وقواه، مسؤول عما يجب عليه رعايته، ثم الخطاب في الحديث لأهل التكليف، والله تعالى أعلم» (احمد بن حنبل، ۱۴۲۱: ۸/۸۴) این روایت تأکیدی است بر آنکه مسئولیت تربیتی والدین، امری فردی، دینی و پاسخ‌گو است و بی‌توجهی به آن، آثار معنوی و

۱. در تعلیق بر همین نسخه صحیح بخاری در خصوص معنای «اهل» آمده است: (أهله) زوجته وأولاده ومن تحت رعايته وتجب عليه نفقتهم.

اجتماعی سنگینی در پی دارد. در کافی نیز آمده است که در روایتی از امام صادق، راوی به ایشان گفت: خویشاوندانی دارم که حرف مرا می‌شنوند. آنان را به مذهب حق دعوت کنم؟ ابو عبد الله گفت: آری دعوت کن. زیرا که خداوند در کتاب خود می‌گوید: «ای مؤمنان. جان خود، و جان خاندانتان را از آتش دوزخ برهانید، دوزخی که شعله‌اش از پیکر مردمان و از نهاد سنگها فروزان می‌گردد» (کلینی، ۱۴۰۷: ۲/۲۱۲). بهبودی در ترجمه گزیده کافی بین آیه و روایت مورد بحث ارتباط برقرار کرده و می‌گوید: بر اساس همین آیه است که رسول خدا می‌گوید: کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیتة، همه شماها شبانید و همه شما در پرورش گوسپندان خود مسئولیت دارید. این مسئولیت در اثر ولایت و سرپرستی پدر خانواده است. (۱۳۶۳: ۱/۲۱۱).

د. نقش پدر و مادر در تربیت اسلامی از منظر آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا»

قرآن کریم در تبیین مسئولیت‌های خانوادگی، نگاه جامعی به نقش والدین در فرآیند هدایت و تربیت دارد. آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» از جمله آیاتی است که بنیان مفهوم «تربیت مسئولانه» را در ساختار خانواده اسلامی‌ریزی می‌کند. در این میان، پدر و مادر به‌عنوان دو رکن اصلی خانواده، وظایف مشخص اما مکملی را در هدایت دینی و اخلاقی فرزندان بر عهده دارند. در این بخش، با تمرکز بر آیه یادشده، به بررسی تفصیلی جایگاه هر یک از والدین در نظام تربیتی اسلام پرداخته می‌شود تا تصویری متوازن و قرآنی از تقسیم مسئولیت‌ها ارائه گردد. روایتی که پیش از این بدان اشاره شد، در روایتی به نقل از ابن ابی عوانه «...الرَّجُلُ رَاعٍ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ، وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْهُمْ، أَلَا وَإِنَّ الْمَرْأَةَ رَاعِيَةٌ عَلَى بَيْتِ بَعْلِهَا...» (ابن ابی عوانه، ۱۴۱۹: ۴/۳۸۲) نیز نقلی با الفاظ دیگر از آن آمده است نشان می‌دهد مسئولیت توأمانی و تقسیم شده والدین در خانواده است، به گونه‌ای که پدر مسئول «اهل بیت» است، مادر نیز فضای خانه را برای نقش آفرینی (بعل) مرد تدبیر می‌کند. همان‌گونه که نقل «وَالرَّجُلُ رَاعٍ وَمَسْئُولٌ عَنْ زَوْجَتِهِ، وَعَنْ مَا مَلَكَتْ يَمِينُهُ، وَالْمَرْأَةُ رَاعِيَةٌ لِحَقِّ زَوْجِهَا وَمَسْئُولَةٌ عَنْ بَيْتِهَا وَوَلَدِهَا...» (طبرانی، [بی‌تا]، ج ۴/۴۷) ضمن تأیید بر تحلیل فوق، یادآور نظام سلسله مراتبی در تدبیر منزل است؛ در منابع شیعی نیز در تبیین این عبارت آمده است «..شما همه نگاهبانید و شما را همه بپرسند از آنچه نگهبان بودید؛ یعنی مکلف باید که ترسکار بود که خدای تعالی از هر چیز بپرسد تا از آن مرگی که در خانه دارد و خواهی را از بنده بپرسند، و شوهر را از زن بپرسند، و زن را از خانه شوهر» (قضاعی، ۱۳۶۱: ۶۸).

۱. پدر، مسئول اصلی تربیت (دینی)

بر پایه تفسیر بیشتر مفسران، «قوا أنفسکم و أهلکم نارا» نخستین و صریح‌ترین فرمان الهی درباره مسئولیت تربیتی والدین، به‌ویژه پدر، در قبال خانواده است. مفسران بزرگ اسلامی مسئولیت اول در آیه را متوجه پدر و ولی خانواده دانسته‌اند. به اعتقاد طباطبایی، خطاب در آیه به مؤمنان است، و مخاطب، کسی است که ولایت شرعی، اخلاقی و عرفی نسبت به اهل خویش دارد. او بیان می‌دارد که «وقایه» در این آیه به معنای مراقبت تربیتی و تأمین ابزار هدایت و رشد برای اعضای خانواده است (۱۳۹۰: ۳۷۸/۱۹).

فخر رازی، به ارتباط مستقیم این آیه با وجوب «امر به معروف و نهی از منکر» در خانه اشاره دارد و آن را شامل آموزش‌های اعتقادی، اخلاقی، فقهی و حتی مراقبت رفتاری می‌داند (۱۴۲۰ق: ۳۶۸/۳۰). او نیز بر تقدم «أنفسکم» تأکید می‌کند و آن را به معنای ضرورت خودسازی پدر پیش از اقدام به اصلاح دیگران می‌گیرد.

زمخشری، با نگاهی نحوی و بلاغی، تأکید می‌کند که آوردن واژه «قوا» به صورت امر، بیانگر الزام در اقدام عملی است، و این وظیفه، بر عهده کسی قرار می‌گیرد که مدیریت خانواده را بر دوش دارد (۱۴۰۷ق: ۵۳۳/۴).

طبرسی، علاوه بر بیان مسئولیت پدر، اشاره می‌کند که این آیه به‌نوعی هشدار اجتماعی است؛ زیرا تباهی خانواده می‌تواند زمینه‌ساز فساد جامعه شود (طبرسی، بی‌تا، ۸۸/۱۰). در آثار تفسیری شیعه مانند نورالثقلین نیز روایاتی از امامان معصوم در تأیید نقش پدر در تربیت آورده شده است، از جمله روایت امام صادق (علیه السلام) که فرمود: «حق الولد علی والده أن یعلمه الکتاب و یزوجه إذا بلغ» (۱۴۱۵ق: ۲۹۴/۵).

۲. مادر، محور عاطفه، معنویت و شکل‌دهی درونی

گرچه آیه مستقیماً به نقش مادر نمی‌پردازد، اما مفسران اسلامی واژه «أهلکم» را مفهومی فراگیر دانسته‌اند که هم مسئولیت پدر و هم حضور فعال مادر در فرایند تربیت را در بر می‌گیرد. ابن‌عاشور تصریح می‌کند که «اهل» به معنای محیط نزدیک انسان است و نقش عاطفی و فرهنگی مادر را در این بستر نباید نادیده گرفت (ابن‌عاشور، ۱۳۹۳: ۲۷۹/۲۸).

مکارم شیرازی نیز، با تأکید بر تعامل والدین، معتقد است مادر به‌عنوان مربی اول، بیش‌ترین تأثیر را در نهادینه‌سازی مفاهیمی چون حیا، عفاف، محبت و عبودیت در فرزندان دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵: ۲۴/۲۳۵). قرائتی، نیز با ارجاع به تجربیات تربیتی، از مادر به‌عنوان مهم‌ترین عنصر محیطی در تثبیت باورهای دینی کودک یاد می‌کند و بیان می‌دارد که نگاه فرزند به دینداری مادر، غالباً الگوی رفتاری او را شکل می‌دهد (قرائتی، ۱۳۹۰: ۱۰/۱۰۲).

در منابع روایی که قبلاً اشاره شد، پیامبر ﷺ فرمود: «المرأة راعية في بيت زوجها ومسئولة عن رعيتها»؛ زن نیز راعی و مسئول تربیت در خانه است (بخاری، ۱۴۲۲: ۲: ص ۵). این روایت مؤید آن است که دین اسلام مسئولیت تربیتی را میان والدین تقسیم کرده است. روایاتی همچون فرمایش امام سجاد (علیه السلام) در رساله حقوق نیز، نقش مادر را در مراحل اولیه تربیت بسیار برجسته می‌سازد. آن حضرت در توصیف حق مادر فرمود: «وَأَمَّا حَقُّ أُمِّكَ فَإِنَّ تَعْلَمَ أَنَّهَا حَمَلَتْكَ...» که نشان از پیوند مستقیم تربیت روحی کودک با مادر دارد (الحزّ العاملی، ۱۴۰۹: ق ۱۵/۱۸۲).

۳. پیوستگی نقش‌ها در الگوی خانواده دینی

تقریباً تمامی مفسران، نگاه خانواده‌محور آیه را مؤید ساختار هم‌افزای تربیتی والدین می‌دانند. علامه طباطبایی تأکید دارد که تربیت اسلامی، فرایندی توأمان از هدایت عقلی (پدر) و محبت عاطفی (مادر) است که با همکاری هر دو می‌توان به نجات واقعی خانواده رسید (طباطبایی، همان/۳۷۹). زمخشری نیز در تفسیر خود این معنا را تأیید می‌کند و مشارکت در هدایت را وظیفه‌ای دینی و اخلاقی برای همه اعضای مؤثر در خانه می‌داند (زمخشری، همان، ج ۴/۵۳۳).

۴. جمع‌بندی تفاسیر: همکاری والدین در نظام تربیت قرآنی

علامه طباطبایی، آلوسی، زمخشری، رازی و مکارم شیرازی همگی به‌نوعی، به تکلیف پدر در مدیریت تربیتی خانواده اشاره دارند، اما هم‌زمان، نقش مادر به‌عنوان عامل اثرگذار در فضای عاطفی خانواده نیز در تفاسیر روشن است. در این نگاه، «قوامیت» به معنای ولایت سرپرستانه است و «اهل» به معنای محیطی عاطفی و دینی است که همه اعضای خانواده در آن نقش دارند. بنابراین در یک جمع‌بندی از دیدگاه مفسران: ۱. پدر نقش «مدیر هدایت» و صاحب ولایت تربیتی دارد؛ ۲. مادر نقش «پرورشگر شخصیت» و ایجادگر بستر معنوی تربیت را ایفا می‌کند؛ ۳. هر دو والد، در تعامل با یکدیگر، مسئول «وقایه» خانواده از انحراف و ضلالت هستند.

ردیف	نام مفسر	دیدگاه	دلایل و استنادها
۱	بانو مجتهده امین	سرپرستی مشترک پدر و مادر	- آیه ۶ سوره تحریم خطاب به همه مؤمنان است. - واژه «أَهْلِيكُمْ» شامل تمام اعضای خانواده است. - مادر اولین مربی کودک است و نقش تعیین کننده‌ای در تربیت دارد. - آیات ۲۳۳ سوره بقره و ۳۴ سوره نساء، نقش مشترک والدین را در تربیت فرزندان تأیید می‌کنند.
۲	محمد عزه دروزه	سرپرستی مشترک پدر و مادر	- خطاب آیه به عموم مؤمنان (نه جنس خاص). - واژه «أَهْل» شامل زن و مرد است. - قوامیت صرفاً به مسئولیت اقتصادی مرد اشاره دارد، نه برتری مطلق.
۳	محمدحسین فضل الله	سرپرستی مشترک پدر و مادر	- خطاب جمعی آیه به همه مؤمنین شامل زن و مرد است. - مسئولیت تربیتی به صورت مکمل و مشارکتی بین والدین تقسیم شده است. - پدر نقش مدیریتی و آموزشی دارد، در حالی که مادر محور عاطفه و ارتباط است.
۴	علامه طباطبایی و مغنیه	سرپرستی ویژه پدر	- آیه ۶ تحریم ناظر به مسئولیت مدیریتی پدر در خانواده است. - توانایی‌های طبیعی مرد (جسمی، تدبیر، تصمیم‌گیری) سبب واگذاری مسئولیت سرپرستی شده است. - آیه ۳۴ سوره نساء، قوامیت مردان را به صراحت بیان می‌کند.
۵	ابن عاشور	سرپرستی ویژه پدر	- آیه ۶ تحریم را بیشتر متوجه مردان دانسته است. - مرد در نقش قیم و مدیر خانواده معرفی شده است. - قوامیت مردان بر پایه ساختار اجتماعی و قدرت بدنی تحلیل می‌شود.
۶	سید قطب و آلوسی	سرپرستی ویژه پدر	- گرچه آیه خطاب به همه مؤمنان است، اما قوامیت مرد اصل حاکم است. - مرد مسئول اجرای تربیت در خانواده بر اساس ساختار دینی و اجتماعی است.
۷	فخر رازی	سرپرستی ویژه پدر	- مردان به دلیل توان مدیریتی، مسئول خانواده‌اند. - استناد به آیات و روایاتی که مسئولیت تربیتی و اقتصادی را به مرد نسبت می‌دهند. - تأکید بر نقش محوری مرد در هدایت و تربیت دینی فرزندان.

جدول ۱: خلاصه دیدگاه برخی مفسران درباره سرپرستی خانواده در تفسیر آیه ۶ سوره تحریم

هـ. ظرفیت‌های تربیتی آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» با نظریه‌های تربیتی مدرن

در این بخش، رویکردهای تربیتی معاصر نه به عنوان مبنای تحمیل بر قرآن، بلکه به مثابه ابزار مقایسه و سنجش، برای آشکار ساختن ظرفیت‌های مفهومی آیه شریفه مورد استفاده قرار می‌گیرد. در عصر حاضر، نظریه‌های روان‌شناسی رشد، علوم تربیتی و جامعه‌شناسی خانواده تلاش کرده‌اند تا الگوهای اثربخشی برای تربیت فرزندان ارائه دهند. از سوی دیگر، قرآن کریم به عنوان متنی الهی و جامع، اصولی اساسی برای تربیت انسان ترسیم کرده است. آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» از سوره تحریم یکی از برجسته‌ترین آیات در زمینه مسئولیت‌پذیری تربیتی خانواده است. این بخش در پی آن است تا با رویکردی تطبیقی، همسویی‌ها و تفاوت‌های میان این آیه و برخی نظریه‌های تربیتی مدرن - مانند نظریه بوم‌شناختی برونفن برنر، نظریه یادگیری اجتماعی بندورا، و نظریه دلبستگی بالبی - را بررسی کرده و ظرفیت‌های تلفیق آموزه‌های دینی و علمی را آشکار سازد.

۱. آیه و نظریه دلبستگی (Attachment Theory) جان بالبی

بر اساس نظریه دلبستگی، کیفیت تعامل عاطفی اولیه کودک با والدین، پایه‌گذار امنیت روانی، شخصیت اجتماعی و حتی دین‌پذیری فرد در آینده است (Bowlby, 1969: p 194). آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» گرچه به ظاهر درباره حفاظت از عذاب اخروی سخن می‌گوید، اما مفسرانی چون علامه طباطبائی، مغنیه، آلوسی، سید قطب و .. تأکید دارند که این حفظ، دربردارنده خیرخواهی، هدایت معنوی، تعلیم و اصلاح تربیتی نیز هست، و لازمه آن ارتباط مستمر و آگاهانه با اعضای خانواده است (طباطبائی، ۱۳۹۰: ۳۳۴/۱۹؛ مغنیه، ۱۴۲۴: ۳۶۵/۷؛ آلوسی، ۱۴۰۹: ۳۵۱/۱۴؛ سیدقطب، ۱۴۲۵: ۳۶۱۷/۶).

بنابراین هر دو حوزه روانشناسی و دین، بر اهمیت ارتباط مستمر و عاطفی بین والدین و کودک به عنوان زیربنای سلامت روانی و رشد اخلاقی تأکید دارند. نظریه دلبستگی، با تأکید بر نقش امنیت عاطفی اولیه در پذیرش ارزش‌ها و دستورات اخلاقی، و آموزه‌های دینی که حفظ و هدایت خانواده را شرط حفاظت از آسیب‌های معنوی می‌دانند، در واقع به یک اصل مشترک اشاره دارند: رابطه سالم و آگاهانه خانواده، زمینه‌ساز شکل‌گیری شخصیت مستحکم و پذیرش فطری ارزش‌های اخلاقی و دینی است. این همپوشانی نشان‌دهنده نقش کلیدی خانواده و کیفیت ارتباط آن در تضمین سلامت روانی، اجتماعی و معنوی فرد است و بیانگر این است که هم روانشناسی و هم دین در مسیر تربیت و رشد انسان، بر اهمیت ریشه‌ای این پیوند تأکید دارند.

۲. آیه و نظریه یادگیری اجتماعی بندورا

آلبرت بندورا معتقد است که یادگیری، به‌ویژه در کودکان، بیش از آنکه از آموزش رسمی حاصل شود، از مشاهده الگوهای رفتاری شکل می‌گیرد (Bandura, 1977: p 22). در این نظریه، تأکید بر آن است که رفتار والدین، حتی بدون کلام، آموزش‌دهنده مؤثری است.

آیه شریفه نیز بر تقدم اصلاح نفس والدین نسبت به تربیت خانواده تأکید می‌ورزد: «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ». طباطبایی در این‌باره تصریح دارد که این تقدم (انفس بر اهل) بیانگر آن است که تربیت‌گری مؤثر تنها از فردی ممکن است که خود در مسیر حق قرار دارد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۳۴/۱۹).

۳. آیه و تربیت اخلاقی در نظریه کلبگ

لورنس کلبگ در مدل رشد اخلاقی خود سه مرحله را معرفی می‌کند که عبور از آن‌ها نیازمند مواجهه کودک با الگوهای عقلانی، پایدار و گفت‌وگویی است (Kohlberg, 1981: p 132). وی محیط خانواده را بستر نخست رشد اخلاقی معرفی می‌کند.

برخی مفسران، آموزش اصول دینی و اخلاقی به خانواده را نه فقط وظیفه، بلکه یک تکلیف الهی دانسته‌اند که تحقق آن مستلزم گفت‌وگوی مستمر و نظارت اخلاقی در محیط خانه است (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۳۶۸/۳۰؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق: ۳۵۱/۱۴). این تأکید بر نقش گفت‌وگو در تربیت، از جهاتی با یافته‌های روان‌شناسی رشد قابل مقایسه است. برای مثال، کلبگ رشد اخلاقی را حاصل تعاملات اجتماعی و گفت‌وگومحور می‌داند. از این منظر می‌توان گفت که میان برداشت تفسیری اسلامی و دیدگاه کلبگ، نوعی همسویی نسبی در توجه به نقش گفت‌وگو در رشد اخلاقی مشاهده می‌شود؛ هرچند مبانی و غایات دو رویکرد متفاوت است.

۴. آیه و نظریه نقش‌پذیری جنسیتی

در دیدگاه‌های روان‌شناسی تربیتی، مانند نظریه بمر، تأکید می‌شود که کودکان نقش‌های جنسیتی را ابتدا از والد هم‌جنس خود فرا می‌گیرند و درونی می‌کنند (Bem, 1981: p 354). این فرآیند الگوبرداری، اگر در محیط خانواده دچار اختلال شود، می‌تواند به آسیب‌های هویتی منجر گردد.

در همین راستا، مکارم شیرازی ضمن تبیین تقسیم مسئولیت در خانواده، معتقد است که پدر باید الگویی از مردانگی، قوامیت و دینداری برای پسر باشد و مادر، نمونه‌ای از حیا، عفاف و لطافت ایمانی برای دختر (۱۳۸۵، ج ۲۴/۲۳۶). این برداشت بیشتر انعکاس دیدگاه شخصی ایشان در تفسیر نمونه است و آیه به‌طور مستقیم بر چنین تقسیم جنسیتی دلالت ندارد. بسیاری از مفسران دیگر همچون طباطبایی، فخر رازی و آلوسی، صرفاً بر مسئولیت عام والدین در هدایت و تربیت تأکید کرده‌اند و به تفکیک الگویی پدر و مادر برای فرزندان اشاره نکرده‌اند. از این‌رو، دیدگاه مکارم شیرازی را می‌توان به‌عنوان یک تفسیر خاص در میان تفاسیر معاصر در نظر گرفت که بر اساس مبانی اجتماعی و اخلاقی زمانه ایشان شکل گرفته است، نه اینکه ظهور آیه به‌طور مستقیم بر آن دلالت داشته باشد. البته این دیدگاه با تحلیل گذشته از راعی بودن متفاوت پدر و مادر نیز نزدیک است که نیازمند بررسی بیشتر در پژوهش مستقل است.

تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» با مفاهیم اساسی در روان‌شناسی رشد، یادگیری اجتماعی، رشد اخلاقی و نظریه‌های جنسیتی هماهنگ است. اگرچه این آیه از وحی الهی نشأت گرفته است، اما به‌سبب جامع‌نگری مفهومی، می‌تواند به‌عنوان الگویی بینارشته‌ای در طراحی سیاست‌های تربیتی در سطح خانواده و نهادهای آموزشی مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

و. چالش‌های معاصر نهاد خانواده در ایفای نقش تربیتی

با تحول ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و ارتباطی در عصر مدرن، نهاد خانواده با چالش‌های متعددی در ایفای نقش سنتی و دینی خود در زمینه تربیت مواجه شده است. عواملی همچون اشتغال والدین، نفوذ رسانه‌ها، گسترش فردگرایی، و ضعف ارتباط میان‌نسلی، فرایند تربیت درون‌خانوادگی را با اختلالاتی جدی روبرو ساخته‌اند. در این بخش، تلاش می‌شود تا مهم‌ترین موانع و تهدیدهای موجود در مسیر تحقق الگوی تربیتی قرآنی، به‌ویژه بر پایه آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا»، شناسایی و تحلیل گردد؛ تا راهکارهایی برای احیای نقش اصیل خانواده در تربیت نسل آینده فراهم آید.

۱. فروپاشی مرزهای تربیتی در عصر مدرن

در دنیای مدرن، خانواده به عنوان نخستین و طبیعی ترین نهاد تربیتی با چالش هایی چندوجهی مواجه شده است. با رشد رسانه های تصویری، شبکه های اجتماعی، و حضور گسترده کودکان در فضاهای مجازی و محیط های آموزش رسمی، مرجعیت تربیتی والدین به شدت تضعیف شده است (گیدنز، ۲۰۰۲: ص ۱۳۴).

طباطبایی در تفسیری ناظر به وضعیت اجتماعی، بیان می کند که تحقق فرمان «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» در گرو آن است که والدین نقش مستقیم و فعال در تربیت ایفا کنند و اجازه ندهند «دیگران» جای آن ها را بگیرند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۷۹/۱۹) اشاره به وجوب و الزام آن برای سرپرست خانواده نیز بیانگر این معناست (مراغی، ج ۱۶۲/۲۸) با تضعیف این حضور مستقیم، چالش ها تشدید می شوند.

۲. اشتغال والدین و کاهش کیفیت ارتباط با فرزندان

افزایش اشتغال والدین، به ویژه مادران، و کاهش زمان مفید گفت و گو و حضور عاطفی در کنار فرزندان، یکی از مهم ترین آسیب هایی است که کارشناسان تربیتی به آن اشاره دارند. به گفته یونیسف، کودکان در جوامع شهری، روزانه بیش از والدین خود با رسانه ها در تماس هستند (UNICEF, 2020: p. 88). این وضعیت موجب واگذاری مسئولیت تربیت به مهد کودک ها، رسانه ها، یا گروه همسالان می شود؛ نهادهایی که از نگاه قرآن، نه صلاحیت شرعی و نه کارآمدی عاطفی لازم برای تربیت دینی را ندارند.

۳. اختلال در نقش های جنسیتی والدین

در بسیاری از جوامع مدرن، تمایزهای سنتی نقش زن و مرد در خانواده کمرنگ یا دچار تعارض شده است. تأکید بر برابری مطلق نقش ها، گاهی منجر به فروپاشی ساختار تربیتی متوازن خانواده شده است (کاپلان، ۲۰۰۴: ص ۲۱۱). از نگاه اسلامی، همان گونه که در آیه «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ» (نساء: ۳۴) و نیز در تحلیل آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ...»، مسئولیت های تربیتی در خانواده مبتنی بر ساختاری مکمل گرایانه تعریف شده است.

مکارم شیرازی در تفسیر این آیه، به روشنی بیان می‌کند که تضعیف نقش پدر در مدیریت دینی خانواده، و نادیده گرفتن تأثیر عاطفی مادر، موجب آشفتگی در تربیت فرزندان می‌شود (۱۳۸۵: ۲۴/۲۳۶). در چنین وضعی، کودک نه مرجع اقتدار را در پدر می‌بیند و نه پناهگاه عاطفی را در مادر.

۳. سکولار شدن نظام‌های آموزشی

نظام‌های آموزشی مدرن غالباً با رویکردی سکولار اداره می‌شوند و دین را از دایره تعلیمات رسمی خارج می‌کنند. چنین وضعیتی، والدین متدین را در شرایطی قرار می‌دهد که یا باید با ساختار رسمی هماهنگ شوند یا تربیت دینی را شخصاً در خانه مدیریت کنند. آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» در این بستر، نه یک فرمان فردی، بلکه دعوتی به بازبانی استقلال تربیتی خانواده است؛ مقاومتی فرهنگی در برابر «خودیگانگی ارزشی».

۴. بی‌توجهی به تربیت جنسی و تربیت مبتنی بر حیا

یکی از بزرگ‌ترین چالش‌های معاصر، ورود زود هنگام کودکان به محتوای جنسی، آن هم بدون هدایت والدین است. در حالی که تربیت جنسی در اسلام باید بر مبنای تقویت حیا، حفظ مرزهای شرعی و فهم تدریجی تفاوت‌های جنسیتی باشد، ورود رسانه‌ها با محتوای آشکار جنسی، این فرآیند طبیعی را تخریب کرده است (مظاهری، ۱۳۹۸: ص ۷۴). والدینی که از وظیفه خویش در «وقایه» فرزندان از این آتش غفلت کنند، مشمول خطاب هشدارآمیز آیه خواهند بود.

آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» در پرتو چالش‌های معاصر، نه فقط یک دستور فردی، بلکه یک استراتژی فرهنگی برای حفظ هویت دینی خانواده است. این آیه، با تأکید بر نقش فعال والدین، تضعیف مرجعیت تربیتی خانواده را به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین آسیب‌ها معرفی می‌کند. مقابله با این آسیب، مستلزم بازتعریف نقش والدین، احیای مرجعیت عاطفی و دینی خانواده، و بازسازی پیوندهای ارتباطی در عصر رسانه است.

ز. راهکارهای قرآنی برای احیای نقش تربیتی والدین

با توجه به چالش‌هایی که در بخش پیشین بیان شد، بازسازی و احیای نقش والدین در نظام تربیتی خانواده، مستلزم ارائه راهکارهایی است که از دل آموزه‌های قرآنی استخراج شده و در شرایط

معاصر قابل اجرا باشند. آیه شریفه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» نه تنها مسئولیت را تعریف می کند، بلکه در سایه دیگر آیات و شواهد قرآنی، می تواند بستر ارائه راه حل های تربیتی نیز قرار گیرد.

۱. بازتعریف وظیفه والدین بر اساس الگوی «راعی» بودن

قرآن کریم والدین را به ویژه پدران را به مثابه «راعی» (نگهبان، سرپرست) معرفی کرده است. این تعبیر در روایات، به ویژه در حدیث معروف نبوی که فرمود: «کلکم راعٍ و کلکم مسؤول عن رعیتة» (بخاری، ج ۸/۱۰۴)، به وضوح بیان شده است. بازتعریف این نقش در دنیای امروز، نیازمند بازگشت به وظیفه «هدایت گری»، «الگودهی» و «مدیریت فرهنگی خانواده» است. در پرتو آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ...»، والدین باید آموزش ارزش های دینی، نظارت بر رفتارها، الگوسازی ایمانی و حمایت عاطفی را به عنوان مؤلفه های اصلی تربیت بازتعریف کنند، نه صرفاً تأمین معیشت یا ایجاد رفاه.

۲. ایجاد فضای گفت و گوی دینی در خانواده

در قرآن، الگوی لقمان حکیم به عنوان یک مربی درون خانواده ای ذکر شده است که با فرزند خود در فضایی صمیمی و آرام، درباره توحید، عبادت، تواضع و اخلاق گفت و گو می کند (لقمان: ۱۳-۱۹). این مدل، بیانگر آن است که گفت و گوهای صریح، مستمر و عاطفی درباره باورها و رفتارها، نقش محوری در تربیت دینی دارند. توصیه می شود والدین، نه از موضع دستور، بلکه در قالب گفت و گو، همراه با محبت و شنیدن، زمینه رشد تفکر اخلاقی و دینی را در فرزندان فراهم کنند. چنین گفت و گوهای نه تنها باور را منتقل می کنند، بلکه استقلال فکری و اخلاقی را تقویت می سازند.

۳. تنظیم محیط فرهنگی خانه بر اساس آموزه های دینی

فضای خانه باید آینه ای از ارزش های قرآنی باشد. در آیات متعددی، مانند «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا» (طه: ۱۳۲)، مسئولیت فراهم کردن محیط دینی به والدین واگذار شده است. این به معنای آن است که خانه باید به گونه ای تنظیم شود که نماز، قرآن، حیا، احترام به والدین، و پرهیز از گناه، جزو فضای عادی خانواده باشد.

محیط خانه نه تنها در بُعد فیزیکی، بلکه از نظر محتوایی (رسانه‌ها، گفتگوها، پوشش، رفتارهای والدین) باید هم‌راستا با اهداف تربیت دینی طراحی شود.

۴. استفاده هدفمند از ابزارهای نوین برای تربیت

هرچند رسانه‌ها و فضای مجازی تهدیدی برای تربیت دینی محسوب می‌شوند، اما می‌توان از آن‌ها به‌عنوان ابزارهایی برای آموزش و تقویت ارتباط والد-فرزند بهره برد. تولید محتوای دینی مناسب، مشارکت والدین در مدیریت فضای رسانه‌ای فرزندان، و ایجاد فرصت برای تحلیل اخلاقی محتوای دیده‌شده، راهی برای تبدیل تهدید به فرصت است. از دیدگاه قرآن، ابزارها «محمول معنا» هستند. اگر در خدمت هدایت قرار گیرند، ارزشمند خواهند بود؛ وگرنه به ابزار گمراهی تبدیل می‌شوند (اسراء: ۳۶).

۵. تأکید بر تربیت پیشگیرانه و تدریجی

قرآن بر «وقایه» به‌عنوان اصل پیشگیری در تربیت تأکید دارد. تربیت نباید صرفاً واکنشی باشد؛ بلکه باید به‌صورت تدریجی، مستمر، و با پیش‌بینی مراحل رشد انجام گیرد. آموزش تدریجی احکام، شناخت موقعیت‌های خطرناک اخلاقی، و پرورش حیا، نمونه‌هایی از تربیت پیشگیرانه هستند. طباطبایی در تفسیر آیه، «قوا» را امری تدریجی و پویا می‌داند، که با مراحل مختلف تربیت تناسب دارد (۱۳۹۰: ۳۷۹/۱۹). مفسرانی دیگر با اشاره غیر مستقیم به تأدیب، تعلیم و آموزش فرایند را تدریجی دانسته‌اند (آلوسی، ۱۴۱۵: ۳۵۱/۱۴). این تبیین، تربیت را به فرآیندی مداوم، تدریجی و زمان‌مند تبدیل می‌کند، نه اقدام‌های پراکنده و دیرهنگام.

قرآن، با ریشه‌دار کردن تربیت در دل خانواده، مجموعه‌ای از راهکارهای عمیق، متعادل و قابل اجرا برای مواجهه با مسائل تربیتی ارائه داده است. با احیای نقش فعال والدین، بازسازی فضای فرهنگی خانه، و بهره‌گیری هوشمندانه از ابزارهای نوین، می‌توان الگویی بومی، الهی و کارآمد برای تربیت اسلامی در عصر جدید ترسیم کرد.

نتیجه گیری

پژوهش حاضر با محوریت آیه شریفه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» از سوره تحریم، تلاشی بود برای تحلیل جایگاه والدین به ویژه پدر، در نظام تربیت اسلامی با تأکید بر کارکرد خانواده به عنوان مهم ترین نهاد تربیتی. یافته های این مقاله نشان داد که قرآن کریم، برخلاف دیدگاه های سطحی و صرفاً توصیه گرایانه، تربیت را یک مسئولیت عمیق، الزام آور و چندبُعدی می داند که در قالب «وقایه» تعریف شده و مخاطب اصلی آن، سرپرستان خانواده هستند.

بررسی تفاسیر معتبر شیعه و سنی همچون المیزان، تفسیر کبیر، مجمع البیان، الکشاف و تفسیر نمونه نشان داد که مفهوم «وقایه» در آیه، نه تنها به معنای پرهیز از آتش دوزخ، بلکه به معنای ساختن سد تربیتی در برابر انحراف، و ایجاد بستر برای رشد معنوی است. مسئولیت پدر به عنوان مدیر تربیتی خانواده، همراه با نقش عاطفی مادر، ساختار مکملی ایجاد می کند که قرآن آن را مطلوب می داند.

تطبیق مفاهیم آیه با نظریه های مدرن تربیتی از جمله نظریه دلبستگی جان بالبی، یادگیری اجتماعی بندورا، رشد اخلاقی کلبِرگ و نقش پذیری جنسیتی، نشان داد که این آیه ظرفیت آن را دارد که به عنوان یک اصل راهبردی در نظام تربیت اسلامی معاصر بازخوانی شود. آیه با تأکید بر تقدم خودسازی بر دیگرسازی، نقش الگویی والدین، و تعامل عاطفی و معنوی، با یافته های روان شناسی رشد و تربیت اجتماعی همخوانی کامل دارد. در بخش نهایی مقاله، با تحلیل چالش های معاصر مانند فروپاشی مرزهای نقش والدین، سکولار شدن نظام های آموزشی، و آسیب های تربیتی ناشی از رسانه و فضای مجازی، روشن شد که برای احیای نقش خانواده در تربیت، بازگشت به الگوهای قرآنی و احیای اقتدار دینی و اخلاقی والدین ضروری است.

بر اساس آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا»، تربیت مؤثر تنها زمانی تحقق می یابد که والدین، آگاهانه، فعال، و با برنامه ای مبتنی بر هدایت الهی، در ساختار تربیتی خانواده ایفای نقش کنند. این آیه را می توان سنگ بنای طراحی یک الگوی بومی و اسلامی برای تربیت درون خانوادگی در مواجهه با دنیای متغیر معاصر دانست؛ الگویی که ریشه در وحی دارد و عقلانیت، عاطفه و تربیت را در کنار هم می نشاند.

منابع

- ابن عاشور، محمد طاهر، التحرير والتنوير، تونس: الدار التونسية للنشر، ۱۳۹۳ق.
- آقامحمدی، جواد، طراحى الگوی خانواده صالح و شایسته و نقش آن در تربیت دینی فرزندان، فصلنامه علمی- پژوهشی پژوهش‌های قرآنی، ۲۳(۴)، ۷۵-۹۸، ۱۳۹۸.
- بانوامین، نصرت بیگم، مخزن العرفان، تهران: نهضت زنان مسلمان، ۱۳۶۱ش.
- الحز العاملى، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت ع، ج ۱۵، ۱۴۰۹ق.
- دروزه، محمد عزه، التفسیر الحديث: ترتیب السور حسب النزول، بیروت: دار الغرب الإسلامی، ۱۴۲۱ق.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دمشق: دار القلم، ۱۴۱۲ق.
- رستمی نسب، عباسعلی و شبستری نژاد، زهرا، نقش خانواده در انتقال ارزش‌ها از منظر قرآن کریم، فصلنامه مطالعات قرآنی معاصر، ۶(۲)، ۱۱-۳۲، ۱۳۹۲.
- زمخشری، جارالله محمود، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۷ق.
- شاهرودی، محمدرضا؛ فیضی، زهرا و باقری، زهرا، خانواده و کارکرد تربیتی آن در قرآن و روایات، فصلنامه پژوهش‌های اسلامی- تربیتی، ۹(۱)، ۴۵-۶۲، ۱۳۹۳.
- طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: نشر ناصرخسرو، ۱۳۷۲.
- فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر مفاتیح الغیب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
- فضل الله، محمدحسین، تفسیر من وحی القرآن، بیروت: دارالملاک للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۹.
- قرائتی، محسن، تفسیر نور، قم: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۴.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۷.
- مظاهری، محمدجواد، تربیت جنسی در آموزه‌های اسلامی، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۰.

- هاشمی، حسین، قرآن و کارکردهای نهاد خانواده، فصلنامه اندیشه دینی، ۲۱(۳)، ۷۱-۹۲، ۱۳۹۰.
- صابونی، محمد علی، صفوة التفاسیر، بیروت: دار الفکر، ۱۴۲۱.
- حجازی، محمد محمود، التفسیر الواضح، بیروت: دار الجیل، ۱۴۱۳.
- ألوسی، محمود بن عبدالله، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۵.
- حوی، سعید، الاساس فی التفسیر، قاهره: دار السلام، ۱۴۲۴.
- ابن عاشور، محمد طاهر، تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور، بیروت: مؤسسة التاریخ العربی، ۱۴۲۰.
- مراغی، احمد مصطفی، تفسیر مراغی، بیروت: دار الفکر، ۱۳۲۷.
- سلطان علی شاه، سلطان محمد بن حیدر، بیان السعادة فی مقامات العبادة، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۴۰.
- حائری طهرانی، علی، مقتنیات الدرر، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۳۸.
- نهابوندی، محمد، نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن، قم: موسسة البعثة، ۱۳۸۶.
- صديق حسن خان، محمد صدیق، فتح البیان فی مقاصد القرآن، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۰.
- بخاری، محمد بن إسماعیل، صحیح البخاری، تحقیق محمد زهیر بن ناصر الناصر، [بی جا]: دار طوق النجاة، ۱۴۲۲.
- مسلم، ابن الحجاج، المسند الصحیح، تحقیق محمد فؤاد عبد الباقي، بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا.
- احمد بن حنبل، أبو عبدالله، مسند الإمام أحمد بن حنبل، تحقیق شعيب الأرئؤوط، عادل مرشد، وآخرون، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۲۱.
- أبو عوانة، یعقوب بن إسحاق، مستخرج أبی عوانة، تحقیق أيمن بن عارف الدمشقي، بیروت: دار المعرفة، ۱۴۱۹.
- قضاعی، محمد بن سلامة، شرح فارسی شهاب الأخبار کلمات قصار پیامبر خاتم ص، تحقیق جلال الدین حسینی أرموی محدث، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱.
- کلینی، محمد بن یعقوب، گزیده کافی، ترجمه محمد باقر بهبودی، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۳.

طبرانی، سلیمان بن أحمد، المعجم الأوسط، تحقیق طارق بن عوض الله بن محمد، قاهره: دارالحرمین، بی تا.

کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب الإسلامية، ۱۴۰۷.

مغنیه، محمدجواد، التفسیر الکاشف، قم: دار الکتب الإسلامی، ۱۴۲۴.

Bandura, A., Social Learning Theory, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977.

Bem, S. L., Gender Schema Theory: A Cognitive Account of Sex Typing, Psychological Review, 88(4), 354–364, 1981.

Bowlby, J., Attachment and Loss: Volume 1 – Attachment, New York: Basic Books, 1969.

Giddens, A., Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives, London: Profile Books, 2002.

Kaplan, D., Families and the Meaning of Gender Roles, New York: Routledge, 2004.

Kohlberg, L., The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice, New York: Harper & Row, 1981.

UNICEF, The State of the World's Children Report, New York: United Nations Children's Fund UNICEF, 2020.

References

- Abū 'Awānah, Ya'qūb ibn Ishāq, *Mustakhraj Abī 'Awānah* (The Mustakhraj of Abū 'Awānah), ed. Ayman ibn 'Ārif al-Dimashqī, Beirut: Dār al-Ma'rifah, 1419 AH (1998–1999 CE).
- Aḥmad ibn Ḥanbal, Abū 'Abd Allāh, *Musnad al-Imām Aḥmad ibn Ḥanbal* (The Musnad of Imām Aḥmad ibn Ḥanbal), ed. Shu'ayb al-Arna'ūt, 'Ādil Murshid, et al., Beirut: Mu'assasah al-Risālah, 1421 AH (2000–2001 CE).
- al-Ḥurr al-'Āmilī, Muḥammad ibn Ḥasan, *Wasā'il al-Shi'ah* (The Means of the Shi'a), vol. 15, Qom: Mu'assasah Āl al-Bayt (a.s.), 1409 AH (1988–1989 CE).
- Ālūsī, Maḥmūd ibn 'Abd Allāh, *Rūḥ al-Ma'ānī fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm wa al-Sab' al-Mathānī* (The Spirit of Meanings in the Interpretation of the Glorious Qur'an and the Seven Oft-Repeated Verses), Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1415 AH (1994–1995 CE).
- Āqā Muḥammadī, Javād, *Ṭarrāḥī-yi Ulūgū-yi Khānevādah-yi Šāliḥ va Shāyistah va Naqsh-i Ān dar Tarbiyat-i Dīnī-yi Farzandān* (Designing a Model of a Righteous and Worthy Family and Its Role in the Religious Education of Children), *Faslnāmah-yi 'Ilmī-Pazhūhishī-yi Pizhūhish-hā-yi Qur'ānī*, vol. 23, no. 4, pp. 75–98, 1398 SH (2019 CE).
- Bandura, A., *Social Learning Theory*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977.
- Bānū Amīn, Nuṣrat Baygum, *Makhzan al-'Irfān* (The Treasury of Gnosis), Tehran: Nahdat-i Zanān-i Muslim, 1361 SH (1982 CE).
- Bem, S. L., *Gender Schema Theory: A Cognitive Account of Sex Typing*, *Psychological Review*, 88(4), 354–364, 1981.
- Bowlby, J., *Attachment and Loss: Volume 1 – Attachment*, New York: Basic Books, 1969.
- Bukhārī, Muḥammad ibn Ismā'īl, *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī* (The Authentic Collection of al-Bukhārī), ed. Muḥammad Zuhayr ibn Nāṣir al-Nāṣir, [n.p.]: Dār Ṭawq al-Najāh, 1422 AH (2001–2002 CE).
- Darwazah, Muḥammad 'Izzah, *al-Tafsīr al-Ḥadīth: Tartīb al-Suwar Ḥasab al-Nuzūl* (The Modern Interpretation: Arrangement of the Surahs According to the Order of Revelation), Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī, 1421 AH (2000–2001 CE).

- Faḍl Allāh, Muḥammad Ḥusayn, *Tafsīr Min Waḥy al-Qurʾān* (Commentary from the Revelation of the Qurʾan), Beirut: Dār al-Malāk li-l-Ṭibāʿah wa-l-Nashr wa-l-Tawzīʿ, 1419 AH (1998–1999 CE).
- Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Muḥammad ibn ʿUmar, *al-Tafsīr al-Kabīr: Mafātīḥ al-Ghayb* (The Great Commentary: Keys to the Unseen), Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī, 1420 AH (1999–2000 CE).
- Giddens, A., *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*, London: Profile Books, 2002.
- Ḥāʾiri Ṭehrānī, ʿAlī, *Muqtaniyāt al-Durar* (The Collected Pearls), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1338 SH (1959 CE).
- Hāshimī, Ḥusayn, *Qurʾān va Kārkard-hā-yi Nihād-i Khānevādah* (The Qurʾan and the Functions of the Family Institution), *Faslnāmah-yi Andīshah-yi Dīnī*, vol. 21, no. 3, pp. 71–92, 1390 SH (2011 CE).
- Ḥawwā, Saʿīd, *al-Asās fī al-Tafsīr* (The Foundation in Qurʾanic Interpretation), Cairo: Dār al-Salām, 1424 AH (2003–2004 CE).
- Hijāzī, Muḥammad Maḥmūd, *al-Tafsīr al-Wāḍiḥ* (The Clear Commentary), Beirut: Dār al-Jīl, 1413 AH (1992–1993 CE).
- Ibn ʿĀshūr, Muḥammad Ṭāhir, *al-Taḥrīr wa al-Tanwīr* (The Liberation and Enlightenment), Tunis: al-Dār al-Tūnisiyyah li-l-Nashr, 1393 AH (1973–1974 CE).
- Ibn ʿĀshūr, Muḥammad Ṭāhir, *Tafsīr al-Taḥrīr wa al-Tanwīr al-Maʿrūf bi-Tafsīr Ibn ʿĀshūr* (The Commentary al-Taḥrīr wa al-Tanwīr, Known as the Commentary of Ibn ʿĀshūr), Beirut: Muʾassasah al-Tārīkh al-ʿArabī, 1420 AH (1999–2000 CE).
- Kaplan, D., *Families and the Meaning of Gender Roles*, New York: Routledge, 2004.
- Kohlberg, L., *The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice*, New York: Harper & Row, 1981.
- Kulaynī, Muḥammad ibn Yaʿqūb, *al-Kāfī* (The Sufficient Book), ed. ʿAlī Akbar al-Ghaffārī and Muḥammad Ākhundī, Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1407 AH (1986–1987 CE).
- Kulaynī, Muḥammad ibn Yaʿqūb, *Guzīdah-yi Kāfī* (Selected Narrations from al-Kāfī), trans. Muḥammad Bāqir Behbūdī, Tehran: Markaz-i Intishārāt-i ʿIlmī va Farhangī, 1363 SH (1984 CE).
- Majlisī, Muḥammad Bāqir, *Biḥār al-Anwār* (The Seas of Lights), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1387 SH (2008 CE).

- Makārim Shīrāzī, Nāṣir, Tafsīr-i Namūnah (Sample Commentary), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1380 SH (2001 CE).
- Marāghī, Aḥmad Muṣṭafā, Tafsīr al-Marāghī (The Marāghī Commentary), Beirut: Dār al-Fikr, 1327 AH (1909 CE).
- Mazāhirī, Muḥammad Javād, Tarbiyat-i Jinsī dar Āmūzah-hā-yi Islāmī (Sexual Education in Islamic Teachings), Tehran: Research Institute of Hawzah and University, 1398 SH (2019 CE).
- Mughniyah, Muḥammad Jawād, al-Tafsīr al-Kāshif (The Unveiling Commentary), Qom: Dār al-Kitāb al-Islāmī, 1424 AH (2003–2004 CE).
- Muslim ibn al-Ḥajjāj, al-Musnad al-Ṣaḥīḥ (The Authentic Musnad), ed. Muḥammad Fu'ād 'Abd al-Bāqī, Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, n.d.
- Nahāvandī, Muḥammad, Nafahāt al-Raḥmān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Breaths of the Merciful in the Interpretation of the Qur'an), Qom: Mu'assasah al-Bi'thah, 1386 SH (2007 CE).
- Qarā'atī, Muḥsin, Tafsīr-i Nūr (The Light Commentary), Qom: Markaz-i Farhangī-yi Dars-hā-yi Qur'ān, 1384 SH (2005 CE).
- Quḍā'ī, Muḥammad ibn Salāmah, Sharḥ-i Fārsī-yi Shihāb al-Akhbār: Kalimāt-i Qiṣār-i Payāmbār-i Khātām (Persian Commentary on Shihāb al-Akhbār: Concise Sayings of the Final Prophet), ed. Jalāl al-Dīn Ḥusaynī Armawī Muḥaddith, Tehran: Markaz-i Intishārāt-i 'Ilmī va Farhangī, 1361 SH (1982 CE).
- Rāghib al-Isfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad, al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur'ān (The Vocabulary of the Qur'an), Damascus: Dār al-Qalam, 1412 AH (1991–1992 CE).
- Rustamīnasab, 'Abbās 'Alī, and Shabestariniyād, Zahrā, Naqsh-i Khānevādah dar Intiqāl-i Arzish-hā az Manẓar-i Qur'ān-i Karīm (The Role of the Family in Transmitting Values from the Perspective of the Holy Qur'an), Faslnāmah-yi Muṭālī'āt-i Qur'ānī-yi Mu'āshir, vol. 6, no. 2, pp. 11–32, 1392 SH (2013 CE).
- Ṣābūnī, Muḥammad 'Alī, Ṣafwat al-Tafāsīr (The Best of Commentaries), Beirut: Dār al-Fikr, 1421 AH (2000–2001 CE).
- Shāhrūdī, Muḥammad Riḍā, Fayḍī, Zahrā; and Bāqirī, Zahrā, Khānevādah va Kārkard-i Tarbiyatī-yi Ān dar Qur'ān va Rivāyāt (The Family and Its Educational Function in the Qur'an and Traditions), Faslnāmah-yi Pizhūhish-hā-yi Islāmī-Tarbiyatī, vol. 9, no. 1, pp. 45–62, 1393 SH (2014 CE).

- Şiddīq Ḥasan Khān, Muḥammad Şiddīq, *Fath al-Bayān fī Maqāşid al-Qur'ān* (The Clarification of the Objectives of the Qur'an), Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1420 AH (1999–2000 CE).
- Sultān 'Alī Shāh, Sultān Muḥammad ibn Ḥaydar, *Bayān al-Sa'ādah fī Maqāmāt al-'Ibādah* (The Elucidation of Felicity in the Stations of Worship), Beirut: Mu'assasah al-A'lamī li-l-Maṭbū'āt, 1340 AH (1921–1922 CE).
- Ṭabarānī, Sulaymān ibn Aḥmad, *al-Mu'jam al-Awsaṭ* (The Middle Compendium), ed. Ṭāriq ibn 'Awḍ Allāh ibn Muḥammad, Cairo: Dār al-Haramayn, n.d.
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn, *al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān* (The Balance in the Interpretation of the Qur'an), Beirut: Mu'assasah al-A'lamī li-l-Maṭbū'āt, 1390 AH (1970–1971 CE).
- Ṭabrisī, Faḍl ibn Ḥasan, *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān* (The Compendium of Exposition in the Interpretation of the Qur'an), Tehran: Nashr-i Nāşir Khusraw, 1372 SH (1993 CE).
- UNICEF, *The State of the World's Children Report*, New York: United Nations Children's Fund UNICEF, 2020.
- Zamakhsharī, Jār Allāh Maḥmūd, *al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl* (The Revealer of the Truths of the Subtleties of Revelation), Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1407 AH (1986–1987 CE).